

УДК 811.161.2 + 81'367

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-204-7>

СИНТАКСЕМИ З УМОВНИМ ЗНАЧЕННЯМ У РЕЧЕННЯХ ЗАЙМЕННИКОВО-СПІВВІДНОСНОГО ТИПУ

SYNTAXEME WITH CONDITIONAL MEANING IN PRONOUN-RELATIVE SENTENCES

Огаренко Т.А.,***orcid.org/0000-0002-8400-1670****кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української філології та журналістики
Центральноукраїнського державного
університету імені Володимира Винниченка***Лішгаба Т.В.,*****orcid.org/0000-0002-6060-0900****кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української філології та журналістики
Центральноукраїнського державного
університету імені Володимира Винниченка*

У статті проаналізовано номінативно-предикативні одиниці (фразові номінації) з кондиціональним значенням, які виступають синтаксемами в займенниково-співвідносних реченнях. Визначено коло корелятивних пар, які беруть участь у формуванні умовної семантики, здійснено поділ виокремлених конструкцій на основі зовнішніх показників (корелятивних пар).

З-поміж конструкцій нерозчленованої структури, а саме займенниково-співвідносних речень, можна виокремити групу, у якій виражено значення умовності. Однак слід відзначити, що у прислівних реченнях аналізована семантика реалізується не у чистому вигляді.

Центр умовної семантики займенникових речень (це перша група одиниць із прономінативними компонентами) становлять конструкції із корелятами *тоді – якби*, у яких однозначно вказано на умову, за якої відбувалася б дія.

Такі синтаксеми – фразові номінації можна назвати ядерними з огляду на семантику; з кількісного ж боку вони становлять незначну групу, для якої спільним є вираження ірреальної умови. Незважаючи на те що корелятивна пара *тоді – якби* найбільш чітко виражає умовну семантику у фразових номінаціях, конструкції з такими формальними показниками також мають додаткові нашарування.

Значення умови може виражатися за допомогою корелятивної пари *там – де*, яка фактично є показником локативної семантики (друга група синтаксичних одиниць). Однак у певному контексті такі формальні засоби можуть реалізовувати й інші значення, зокрема умови. Виявлено, що кореляти *там – де* виявляють умовну семантику лише у творах усної народної творчості і лише за умови препозитивного розташування фразової номінації, коли сполучний засіб *де* винесено в абсолютний початок речення.

До третьої групи варто зарахувати синтаксичні одиниці із фразовими номінаціями, у яких умовне значення репрезентоване формальними засобами *тоді – коли*, *тоді – як*, *поки – поти*, *коли – то*. Етимологічно такі прислівники пов'язані з темпоральною семантикою. Однак аналіз показав, що ці одиниці в певному контексті реалізують саме умовне значення, хоча часовий відтінок залишається досить відчутним.

Умовну семантику корелятивна пара *тоді – коли* реалізує як за умови препозиції фразової номінації, так і за умови постпозитивного розташування. Для посилення умовної семантики у таких ситуаціях залучається додатковий засіб – використання підсилювально-видільних препозитивних часток.

Ключові слова: займенниково-співвідносні речення, фразова номінація, синтаксема корелятивна пара, кондиціональне значення.

The article analyzes nominative-predicative units (phrasal nominations) with a conditional meaning, which act as syntaxes in pronominal-relative sentences. The circle of correlative pairs, involved in the formation of conditional

semantics, was determined, and the separated constructions were divided based on external indicators (correlative pairs).

Among the constructions of an undivided structure, namely pronominal-relative clauses, it can be singled out a group in which the meaning of convention is expressed. However, it should be noted that in adverbial sentences the analyzed semantics is not realized in its pure form.

The center of the conditional semantics of pronominal sentences (this is the first group of units with pronominal components) are constructions with correlates **then – if**, which clearly indicate the condition under which the action would take place.

Such syntaxes – phrasal nominations can be called nuclear from the point of view of semantics; on the quantitative side, they constitute an insignificant group, for which the expression of an unreal condition is common. Despite the fact that the correlative pair **then – if** most clearly expresses conditional semantics in phrasal nominations, constructions with such formal indicators also have additional layers.

The meaning of the condition can be expressed using the correlative pair **there – where**, which is actually an indicator of locative semantics (the second group of syntactic units). However, in a certain context, such formal means can realize other meanings, in particular, conditions. It was found that correlates **there-where** conditional semantics are revealed only in works of oral folk art and only under the condition of the prepositive location of the phrasal nomination, when the connective word **where** is placed at the absolute beginning of the sentence.

The third group should include syntactic units with phrasal nominations, in which the conditional meaning is represented by formal means **then – when, then – as, while – then, when – then**. Etymologically, such adverbs are related to temporal semantics.

However, the analysis showed that these units in a certain context realize the conventional meaning, although the temporal nuance remains quite noticeable.

Conditional semantics is realized by a correlative pair both under the condition of the preposition of the phrasal nomination and under the condition of the postpositive arrangement. To strengthen the conditional semantics in such situations, an additional means is involved - the use of reinforcing and isolating prepositive particles.

Key words: pronominal-relative clauses, phrasal nomination, syntaxeme, correlative pair, conditional meaning.

Постановка проблеми. Звичними і традиційними номінативними засобами у сучасній українській мові виступають лексичні одиниці. Однак дослідження показують, що функцію називання можуть виконувати також предикативні структури, зокрема фразові номінації. Фразова номінація (далі – ФН) – це блок, який складається зі співвідносного слова у головній частині і всієї підрядної частини у реченнях прислівно-кореляційного типу. Відомо, що у таких синтаксичних конструкціях опорне займенникове слово і підрядна частина відповідають на одне питання, виражають однакове значення, посідають одну синтаксичну позицію. Це дає підстави розглядати їх як єдиний номінативний блок, який може виконувати будь-яку синтаксичну функцію у семантико-синтаксичній структурі речення.

Мета статті – проаналізувати синтаксеми (номінативно-предикативні блоки, фразові номінації) з умовним значенням у реченнях прономінативного типу.

Постановка завдання.

1. Визначити критерії розрізнення складнопідрядних речень розчленованої структури та одиниць займенниково-співвідносного типу з умовною семантикою.

2. Окреслити коло корелятивних пар, які беруть участь у формуванні умовного значення.

3. Згрупувати визначені конструкції на основі зовнішніх показників (корелятивних пар).

4. Дослідити закономірності появи супровідних семантичних нашарувань.

Виклад основного матеріалу. Умовна семантика у складнопідрядних реченнях традиційно представлена розчленованими структурами, у яких функціонують такі сполучні засоби, як *коли, коли б, як, якщо, якби, якже, аби, раз*, а також складені утворення типу *за тієї умови, якщо; у тому разі, якщо; з умовою, що; на випадок, якщо* та ін.

З-поміж конструкцій нерозчленованої структури, а саме займенниково-співвідносних речень, також можна виокремити групу, у яких виражено значення умовності. Однак слід відзначити, що у прислівних реченнях аналізована семантика реалізується не у чистому вигляді. «Через те, що всі функціональні різновиди підрядних умовних речень чітко граматично не диференційовані – ні за добором сполучних засобів (окрім умовно-часових із сполучником

коли), ні за характером внутрішньосинтаксичних відношень між головним і підрядним реченням, – розмежувати їх важко» [3, с. 363]. У переважній більшості випадків відтінки умови, часу, місця, причини дуже тісно переплітаються, що підкреслюється також використанням формальних показників (корелятивних пар), які абстраговано є носіями семантики часу, місця тощо. Це, зокрема, корелятивні пари *тоді – коли*, *там – де*, *поки – поти* та ін. Однак у певному контексті, у поєднанні зі своєрідним лексичним оточенням зазначені формальні засоби можуть репрезентувати семантику умови. На думку дослідника, у певній кількості аналізованих одиниць умовне значення превалює над часовими, причиновими нашаруваннями, тому їх варто виділити в окрему групу і дослідити як специфічний різновид. Отже, у статті йтиметься про синтаксичні структури з умовними фразовими номінаціями. З-поміж конструкцій зі значенням умови деякі дослідники виділяють речення без супровідних значень та із супровідними часовими, причиновими, допустовими значеннями [3, с. 363–366]. Наявність того чи того відтінку залежить від формальних показників.

Умовна семантика у фразових номінаціях реалізується за допомогою корелятивних пар *тоді – коли*; *там – де*; *тоді – як*; *тоді – якби*; *поки – поти*; *коли – то* (*коли б – то б*). Зазначені формати неоднаковою мірою виражають значення умови, тому для подальшого аналізу виокремимо кілька груп на основі зовнішніх показників.

1. Центр становлять конструкції із корелятами *тоді – якби*, у яких однозначно вказано на умову, за якої відбувалася б дія.

Ядерними такі ФН можна назвати лише з огляду на семантику; із кількісного ж боку вони становлять незначну групу, для якої спільним є вираження ірреальної умови. У традиційній головній частині функціонує присудок у формі дієслова умовного способу, тобто дія не має значення часу. Наприклад: **Якби** мої думи німії та пісню стали без слова, вони **б тоді** більше **сказали**, ніж вся моя довга розмова (Леся Українка); **Якби** все було скінчено, **якби** чужий гомін заповнив темні сходи і загриміли чужі чоботи тут, поруч, **тоді** він **зірвав би** чеку, останню чеку в своєму житті (О. Гончар). Специфіка значення таких речень впливає на їхню структуру: спочатку зазначається умова, а потім дія, яка могла б відбутися за цієї умови. Тому в переважній більшості прикладів умовна ФН посідає препозицію, а формант *якби* виноситься на самий початок речення. У такий спосіб увага актуалізується саме на умовному компоненті, тобто на умовній ФН. За умови постпозитивного розташування традиційної підрядної частини корелят *тоді* виступає на перше місце, і підсилюється темпоральний відтінок, як-от: «Хліб гниє!» – «Слава богу, що гниє! Гниє, бо є; от **тоді** погано було **б, якби** гнити нічому було» (Нар. тв.).

Незважаючи на те що корелятивна пара *тоді – якби* найбільш чітко виражає умовну семантику у фразових номінаціях, конструкції з такими формальними показниками також мають додаткові нашарування, зокрема причиново-наслідкові, наприклад: **Якби-то** я знав, що мій друг ти і брат, що ти не покинеш мене, **тоді б** я **забув** про удари гармат, про все пережите, жажне... (В. Сосюра); ... **Якби** мені знову колишня сила, **якби** мені звуки міцнії, **тоді б** мене туга оця **не гнітила!**.. (Леся Українка).

2. Значення умови може виражатися за допомогою корелятивної пари *там – де*, яка фактично є показником локативної семантики. Однак у певному контексті такі формальні засоби можуть реалізовувати й інші значення, зокрема умови, наприклад: **Де** простота, **там** і доброта, а **де хитрощі – чортам радощі** (Нар. тв.); **Де** чарка, **там** і сварка (Нар. тв.). Слід зазначити, що кореляти *там – де* виявляють умовну семантику лише у творах усної народної творчості і лише за умови препозитивного розташування фразової номінації, коли сполучний засіб *де* винесено на самий початок речення. Підрядна та головна частини у таких конструкціях не мають у своєму складі лексем із просторовим значенням, які б підкреслювали локативну семантику пари *там – де*, тому вона набуває іншого забарвлення: *там – де* наближається до *якщо – то*. Висловлену думку можна підтвердити, трансформувавши структури із засобами *там – де* у речення із *якщо – то*, наприклад: **Де** багацько няньок, **там** дитя каліка (Нар. тв.) –

Якщо багацько няньок, **то** дитя каліка; **Де** можна в торбу, **там** лантух не потрібен (Нар. тв.) – **Якщо** можна в торбу, **то** лантух не потрібен та ін.

Аналізовані одиниці, як уже зазначалося, функціонують у творах усної народної творчості, для яких властивий суб'єктивізм. А це сприяє виникненню у зазначених синтаксичних конструкціях додаткових семантичних нашарувань, найчастіше причиново-наслідкових, наприклад: *Де гроші говорять, там правда мовчить* (Нар. тв.) – *Якщо гроші говорять, то правда мовчить*; *Гроші говорять, тому правда мовчить*; *Правда мовчить, бо гроші говорять*. Можлива також трансформація речень із умовними ФН у безсполучникові структури, що є доказом наявності у них причиново-наслідкових зв'язків, як-от: *Де оком не досягнеш, там калиткою доплатиш* (Нар. тв.) – *Оком не доглянеш – калиткою доплатиш*; *Де лихая жінка в хаті, там добра не сподіватись* (Нар. тв.) – *Лихая жінка в хаті – добра не сподіватись*.

Отже, семантику умови допомагають реалізовувати фразові номінації з корелятивною парою *там – де*, яка виражає досліджуване значення переважно в реченнях, що функціонують у творах усної народної творчості і за умови препозитивного розташування фразової номінації.

3. До третьої групи варто зарахувати синтаксичні одиниці із фразовими номінаціями, у яких умовне значення репрезентоване формальними засобами *тоді – коли*, *тоді – як*, *поки – поти*, *коли – то*. Етимологічно такі прислівники пов'язані з темпоральною семантикою. Однак аналіз показав, що ці одиниці в певному контексті реалізують саме умовне значення, хоча часовий відтінок залишається досить відчутним. Подібне двобічне семантичне тлумачення аналізованих структур наявне в окремих наукових працях. Розрізняючи складнопідрядні речення з підрядними умовними без супровідних значень та із супровідними, у «Сучасній українській літературній мові» за редакцією І.К. Білодіда визначені одиниці кваліфіковано як складнопідрядні речення з підрядними умовними із супровідними часовими значеннями. «Функціонально такі складнопідрядні речення зближаються з частиною обставинних власне часових речень, що виражають одночасність подій. Умовне значення в них зберігається, але при цьому більш або менш виразно проявляється й часова співвіднесеність дій головного й підрядного речень» [3, с. 365].

Отже, наявність контамінованого умовно-темпорального значення не викликає сумнівів. Особливо чітко це простежується в реченнях із фразовими номінаціями, до складу яких входить компонент *коли*. Він може поєднуватися з різними сполучними засобами, створюючи такі пари: *коли – тоді*, *коли – то* (*коли б – то б*): **Коли** убогому женитися, **то тоді** й ніч мала (Нар. тв.); **Путь на Голгофу велична тоді, коли** знає людина, на що й куди вона йде (Леся Українка); **Коли б** усі одурені прозріли, **Коли б** усі убиті ожили, **То** небо, від прокльонів посіріле, **Напевно б**, репнуло від сорому й хули (В. Симоненко); **Коли б** у нас йшло життя по-іншому, **то** й ми були **б** іншими людьми (Р. Іванчук).

Умовну семантику корелятивна пара *тоді – коли* реалізує як за умови препозиції фразової номінації, так і за умови постпозитивного розташування. Однак аналіз показав, що частіше (у двох третинах випадків) трапляється саме прямий порядок, тобто традиційна підрядна частина стоїть після головної, наприклад: *Придивіться: той, хто робить зло, інакше робить його тоді, коли* чує збоку захвалювання або заохоту (Г. Хоткевич); **Тоді** лика дері, **коли** деруться; **тоді** дівку дай, **коли** беруть (Нар. тв.). Позиційний чинник впливає на зміст усієї конструкції: якщо підрядна частина посідає постпозицію, то домінує часове значення. Для посилення умовної семантики у таких ситуаціях залучається додатковий засіб – використання підсилювально-видільних препозитивних часток, як-от: *Вона [Дарка] любила, як батько говорив вільно й весело, хоч се бувало тільки тоді, коли* він випивав (Леся Українка); *Вони [мої очі] в'яжуть панну Анелю, її думки, волю і навіть рухи. Я певний, що вона чує їх навіть тоді, коли* від мене далеко (М. Коцюбинський). Доказом того, що саме частки у цій групі досліджуваних одиниць допомагають виявити умовне значення, є кількісні дані: у 63% аналізованих речень з умовними фразовими номінаціями з парою *тоді – коли* вжито частки *тільки, лише, навіть, і* (перед корелятом *тоді*). У 37% випадків частки відсутні, однак це пояснюється своєрідністю

таких конструкцій: майже всі вони – речення із творів усної народної творчості, мова яких наближена до розмовної. Тому саме у цих структурах формант *коли* найбільше наближений за семантикою до *якщо*, особливо за відповідного контекстуального оточення. Наприклад: *Тоді дорога спішна, коли розмова потішна* (Нар. тв.) – *Тоді дорога спішна, якщо розмова потішна; Тоді сусід добрий, коли мішок повний* (Нар. тв.) – *Тоді сусід добрий, якщо мішок повний*. У всіх подібних синтаксичних одиницях виявлено домінанту умовного значення, а не часового.

Одна третина речень із корелятами *тоді – коли* характеризується препозитивним розташуванням фразової номінації. Хоча кількісно ця група менша від попередньо аналізованої, однак семантика умови в них виражена яскравіше, що зумовлено, насамперед, препозицією фразової номінації, а також винесенням компонента *коли* на початок речення. Саме за такої структури *коли* найбільше наближений до *якщо*, і вся ФН, що стоїть на початку речення, має чітке умовне значення. Наприклад: *Озався вчитель фізкультури: – Коли матимемо більше танків і бомб, сильне військо, тоді нас ніхто не зачепить* (Є. Гуцало). *Хай коли вже все з'ясується з рейсом, тоді можна буде відвідати Кураївку, як ото кораблі когось відвідують, заходять з «візитом чемності»* (О. Гончар). *Коли йшли маршем, бійців завжди ставало менше. А коли зав'язувався бій і вони займали бойовий лад і зброя їхня починала говорити, – тоді, здавалося, число їх одразу зростало в кілька разів* (О. Гончар). Подібно до конструкцій із постпозитивними умовними ФН із корелятами *тоді – коли* препозитивні можуть ускладнюватися підсилювальними частками (переважно *ж*), і це дає змогу актуалізувати семантику умови: *Коли ж не стане сили, коли туга вразить украй те серденько замліле, тоді душа повстане недолуга, її розбудить серденько зболіле* (Леся Українка); *Як я про свою говорив вам печаль, то ви позіхали й мовчали; коли ж в красні вірші убрав я свій жаль, о, як тоді всі вихваляли!* (Леся Українка).

Висновки. Отже, синтаксеми з умовним значенням у реченнях займенниково-співвідносного типу мають вигляд фразових номінацій і характеризуються переважно контамінованою семантикою, яку формують певні корелятивні пари.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загнітко А.П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс) : у 2-х ч. Київ : ІЗМН, 1996. Ч. I. 202 с. ; Ч. II. 240 с.
2. Ломакович С.В. Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.01. Тернопіль, 1993. 382 с.
3. Слинко І.І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання : навчальний посібник. Київ : Вища шк., 1994. 670 с.